

A Study Of The Reasons Behind Evolution Of The Content Of Ode In samanid, Ghaznavi, And Seljuk Era Fococing On Politicl And Social Discourse

Mohammad Hadi Moradi¹ | Reza Borzoiy^{ID 2*} | Sharare Elhami³

1. PhD in Persian language and literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. E-mail: mohammadhadimoradi614@gmail.com
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. E-mail: reza.borzoiy@iau.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. E-mail: lsharare26@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 03 June 2024

Received in revised form:
06 September 2024

Accepted: 21 September
2024

Keywords:

Socio-political conditions,
Ode,
Content,
Description,
Praise,
Criticism.

ABSTRACT

Literature and its various forms have always been shaped by societal influences and the prevailing political and social currents. It can be argued that social developments have defined or altered the trajectory of literature. Among the various literary forms, the ode has been particularly affected by social movements and governmental ideologies throughout different historical periods, especially in terms of theme and content. This research aims to analyze the impact of political and social conditions, as well as changes in government, on the content of odes from the 4th to the 6th century, specifically during the Samanid, Ghaznavid, and Seljuk periods. The study will employ a descriptive-analytical approach to explore these various aspects.

This research indicates that during the Samani period—a time characterized by prosperity, authority, and social security—the predominant themes of odes focus on the depiction of nature, joyful gatherings, and moderate praise. However, when the Turkic Ghaznavid dynasty rises to power, poetry is employed as a tool to promote their military authority and expand their territory. Consequently, exaggerated and insincere praises become the prevailing content of their poems. Finally, in the Seljuk period, marked by chaos, social unrest, and the decline of Iranian society, themes of advice, admonition, and, subsequently, severe criticism and protests against societal misfortunes become widespread in odes.

Cite this article: Moradi, M. H., Borzoiy, R., Elhami, Sh. (2025). A Study of The Reasons Behind Evolution of The Content of Ode In samanid, Ghaznavi, And Seljuk Era Fococing on Politicl and Social Discourse. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 5 (4), 101-128.

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22126/lrip.2024.10706.1261>

Publisher: Razi University

Extended Abstract

Introduction:

Literature serves as a vital function of society and is consistently influenced by social changes. As society evolves, various literary genres undergo transformations not only in structure but also in content and themes. Throughout different historical periods, factors such as religious ideologies, changes in government, and political processes have significantly impacted literary developments. Some experts argue that most important engine of literary developments is social changes (Shamisa, 2013, 39).

The ode (Qasidah) is a form of classical Persian poetry that has persisted to the present day, despite various ups and downs and changes throughout history. Like other literary forms, poetry has undergone numerous transformations over time, resulting in shifts in both content and theme. Consequently, the form and structure of the ode have also evolved. The subjects and themes of each ode have been influenced by the political and social contexts of different eras, leading to various types of odes, such as praise, description, lamentation, satire, advice, and criticism. Classical poems primarily focus on praising kings and elites, describing nature, offering advice, and occasionally protesting or critiquing the prevailing circumstances.

Literature serves a vital function in society and is consistently influenced by social changes. As society evolves, various literary genres undergo transformations not only in structure but also in content and themes. Throughout different historical periods, factors such as religious ideologies, changes in government, and political processes have significantly impacted literary developments. Some experts argue that the most important engine of literary development is social change (Shamisa, 2013, 39).

The ode (Qasidah) is a form of classical Persian poetry that has endured to the present day, despite experiencing various fluctuations and transformations throughout history. Like other literary forms, poetry has undergone numerous changes over time, resulting in shifts in both content and theme. Consequently, the form and structure of the ode have also evolved. The subjects and themes of each ode have been shaped by the political and social contexts of different eras, leading to various types of odes, including praise, description, lamentation, satire, advice, and criticism. Classical poems primarily focus on praising kings and elites, depicting nature, offering counsel, and occasionally protesting or critiquing the prevailing circumstances.

Materials and Methods:

This research study was conducted using a descriptive-analytical method and a library-based approach. To narrow the scope of the research, one or two ode poets were selected from the Ghaznavid, Seljuk, and Mughal periods. Subsequently, their poems were examined in the library, and the most significant themes were identified and categorized. Finally, the themes that underwent meaningful and comprehensible changes during the evolution of the poetic form of odes were analyzed. Additionally, the transformation of these themes and the impact of governmental changes on such transformations were elucidated.

Results and Discussion:

The ode, as one of the prominent literary forms, has been significantly shaped in terms of theme and content by social trends and governmental ideologies throughout various historical periods. This research aims to examine the influence of political and social circumstances, as well as changes in governance, on the content of odes from the fifth to the seventh century, specifically during the Ghaznavid, Seljuk, and Mongol eras, and to reflect on its various aspects.

In the Ghaznavid era, the ode emerged as the dominant literary genre, primarily focused on themes of praise, particularly in the works of poets such as Farrokhi and Onsori. During this period, composing poems that extolled the virtues of sultans was a widespread practice. The praise poems crafted by court poets predominantly celebrated the valor, authority, justice and generosity of their subjects. The Ghaznavid kings, eager to immortalize their achievements and conquests, incentivized poets with blessings and valuable gifts.

The primary distinction between the praise odes of the Samanid and Ghaznavid periods lies in their use of exaggeration. The Samanid princes, being descendants of noble families and wise, benevolent rulers, were hesitant to accept ranks and titles. Consequently, the praise poems from this era were characterized by moderation and restraint, focusing solely on genuine qualities.

However, if poets intended to laud the parvenu Ghaznavid kings—who lacked noble lineage and were once regarded as slaves and soldiers of the Samanids—they were likely to exaggerate their attributes. The ode poets of this era often detached themselves from reality when composing praise odes, falling into the trap of fantasy by depicting the subjects of their admiration as idealized and unattainable figures.

Although praise odes were completely prevalent in the Seljuk period as in the previous period, the main change in the odes of this period was the introduction of two main themes into the field of odes: advice and admonition and criticism of the existing situation. Unsettled social situation during the Seljuk period caused the two mentioned themes to be added to the content of the odes of this period along with praise. The representative of ode writers who included advice and admonition is Nasser Khosrow whose poems are full of commanding good deeds and forbidding corruption, hypocrisy, and lies; Sana'i Ghaznavi is regarded as the representative of critical ode writers. The chaotic and decadent society of the Seljuk period compelled Sana'i Ghaznavi and many other poets of that time to react and deliver their criticisms to leaders and sultans in the form of odes against the social corruption and the decadent and declining society.

The Mongol period was marked by unrest and oppression under the Ilkhanid rulers, which led to a notable trend in poetry among poets and writers. This trend was characterized by abundant criticism and explicit objections to the prevailing conditions. During the tumultuous era of the Mongol invasion, as chaos and disorder escalated, the corruption and moral decay of the rulers became evident. Social corruption, the displacement of societal values and norms, and the proliferation of moral vices permeated various aspects of society. As a result, critical poetry and protest literature gained unprecedented popularity during this time. In this dark era, critical poems emerged in more expressive forms than the protest literature of the 6th century. Poets such as Saif Farghani, Suzani Samarqandi, Obeid Zakani, and Hafez Shirazi articulated sharp and candid critiques in their works.

Conclusion:

Exploring the reasons behind the changes in the content and themes of odes during the Ghaznavid, Seljuk, and Mongol periods reveals a significant and meaningful trend that aligns with social transformations, shifts in governance, and evolving attitudes. The research findings indicate that when the Turkic Ghaznavid dynasty ascended to power in the fifth century, it utilized poetry as a means to promote its military authority and expand its territorial reach. Consequently, exaggerated and insincere praises became the prevailing themes of the ode.

In the 6th century, during the rule of the Seljuk Empire—a time marked by chaos, social disorder, and the decline of Iranian society—praise continued to be a prominent theme in poetry. However, advice and admonitions gradually began to emerge alongside these praises in Persian literature. By the 7th century, amid the atrocities, inhumanities, and oppressions of the Mongol conquest, poetry shifted dramatically. Bitter criticism and vehement protests against societal miseries became prevalent, ultimately replacing the hollow praises of earlier periods.

تأملی بر علل تحول محتوای قصیده در قرن‌های پنجم، ششم و هفتم با تکیه بر گفتمان سیاسی و اجتماعی

محمدهادی مرادی^۱ | رضا برزویی^{۲*} | شراره الهامی^۳

۱. دکتر، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران. رایانامه: mohammadhadimoradi614@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران. رایانامه: reza.borzoii@iau.ac.ir
۳. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران. رایانامه: lsharare26@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

ادبیات و مظاهر مختلف آن همواره تحت تأثیر اجتماع و جریان‌های سیاسی و اجتماعی جامعه قرار داشته است تا جایی که می‌توان گفت، تحولات اجتماعی مسیر ادبیات را مشخص کرده یا تغییر داده‌اند. در این میان، قصیده نیز به‌عنوان یکی از قالب‌های رایج ادبی، در دوره‌های مختلف به‌لحاظ مضمون و محتوا به‌شدت تحت تأثیر جریان‌های اجتماعی و ایدئولوژی حکومت‌ها قرار گرفته است. این پژوهش بر آن است تا نقش شرایط سیاسی و اجتماعی و تغییر حکومت‌ها را بر محتوای قصیده - های قرن پنجم تا هفتم (عهد غزنوی، سلجوقی و مغولان) به شیوه توصیفی - تحلیلی بکاود و جنبه - های مختلف آن را باز نماید. بر ایند پژوهش نشان می‌دهد که وقتی در قرن پنجم حکومت ترک‌تبار غزنوی بر سر کار می‌آید، از شعر به‌عنوان ابزاری برای تبلیغ اقتدار نظامی و گسترش قلمرو حکومت خویش بهره می‌برد؛ از این‌رو، مدح‌های اغراق‌آمیز و دروغین تبدیل به محتوای مسلط قصیده می‌شود. در قرن ششم و عهد سلجوقیان که عصر هرج و مرج و نابسامانی‌های اجتماعی و زوال جامعه ایران است، اگرچه مدح در قصاید همچنان جریان دارد، اما پند و اندرز نیز آرام‌آرام در قصاید فارسی جا باز می‌کند و شانه‌به‌شانه مدح پیش می‌رود. سرانجام در قرن هفتم و دوره استیلای مغولان بر این سرزمین، در اثر کشت و کشتار، نافرمانی‌ها و ستم‌هایی که رخ می‌دهد، انتقاد و اعتراض‌های شدید و توفنده بر ناملایمات اجتماعی در قصیده رواج می‌یابد و جای مدح‌های دروغین دوره‌های پیشین را می‌گیرد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۳۱

واژه‌های کلیدی:

سیاسی اجتماعی،
قصیده،
محتوا،
مدح،
پند و اندرز،
اعتراض.

استناد: مرادی، محمدهادی؛ برزویی، رضا؛ الهامی، شراره (۱۴۰۳). تأملی بر علل تحول محتوای قصیده در قرن‌های پنجم، ششم و هفتم با تکیه بر گفتمان سیاسی و اجتماعی. پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی، ۵ (۴)، ۱۰۱-۱۲۸.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltip.2024.10706.1261>

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

ادبیات یکی از توابع جامعه و همواره تحت تأثیر تحولات اجتماعی است و با تغییرات جامعه، گونه‌های مختلف ادبی نیز هم از نظر ساختار و هم از نظر محتوا و مضمون تغییر می‌کنند. در این میان ایدئولوژی‌های دینی و مذهبی، تغییر حکومت‌ها و جریان‌های سیاسی که در دوره‌های مختلف تاریخی در جامعه جریان داشته‌اند، بیش‌ترین تأثیر را بر تحولات ادبی گذاشته‌اند تا آنجا که برخی از صاحب‌نظران معتقدند که «مهم‌ترین موتور تحولات ادبی، تغییر و تحولات اجتماعی است» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۳۹).

قصیده یکی از قالب‌های شعر کلاسیک فارسی است که با فراز و فرودها و تغییراتی تا دوران معاصر نیز به حیات خود ادامه داده است. قصیده همچون دیگر انواع ادبی در طول زمان تحولات بسیاری یافته و در مضمون و محتوا دچار دگرگونی شده که به تبع آن، شکل و ساختار قصاید نیز متحول گشته است. درون‌مایه و مضمون هر قصیده در دوران‌های مختلف تحت تأثیر سیاست و اجتماع دستخوش تحول شده و بر نوع موضوعات مختلف قصاید چون مدح، وصف، مرثیه، هجو، پند و اندرز، انتقاد و... اثر گذاشته است. موضوع قصاید کلاسیک بیشتر مدح شاهان و بزرگان، وصف طبیعت، پند و اندرز و گاهی اعتراض و انتقاد از اوضاع زمانه است.

قالب شعری قصیده از قرن چهارم در ادب فارسی رواج داشته و نخستین قصیده با مطلع: «ای امیری که امیران جهان خاصه و عام/ بنده و چاکر و مولای و سگ بند و غلام» به محمد وصیف سگزی، دبیر دربار یعقوب لیث صفاری منسوب است. در قرن چهارم و در دوره حکومت سامانیان، قصیده در خدمت اغراض متعالی خاندان ایرانی تبار و فرهنگ دوست سامانی بود، اما در قرن پنجم و با روی کار آمدن ترکان غزنوی و پس از آن در قرن ششم و هفتم با قدرت یافتن سلجوقیان و مغولان و تغییر نگرش‌های مذهبی، سیاسی و فرهنگی، آرام آرام مسیر قصاید زبان فارسی نیز تغییر کرد و محتواهای جدیدی در قصیده به وجود آمد. پژوهش حاضر درصدد است تا نقش و تأثیر تحولات اجتماعی و گفتمان‌های سیاسی را در قصیده‌های قرن‌های پنجم تا هفتم تحلیل کند و زوایای مختلف آن را بازنماید.

۱-۲. پیشینه پژوهش

نودهی (۱۳۹۰) در مقال‌های به آسیب‌شناسی طبقات اجتماعی عصر غزنوی و سلجوقی از خلال آثار ناصر خسرو و سنایی پرداخته است. سام‌خانی و دیگران (۱۳۹۸) در پژوهشی، شیوه‌های استیلای زمامداران غزنوی و سلجوقی بر اساس اشعار درباری این دو دوره را بررسی کرده‌اند. شیری (۱۳۸۹) به تحلیل زمینه‌های شکایت و گلایه از روزگار در ادبیات عصر سلجوقی همت گمارده است. اویسی و دیگران (۱۳۹۲) جنبه‌ها و شیوه‌های نظام حکومتی محمود و مسعود غزنوی را در آثار ادبی تاریخی تحلیل کرده‌اند. مشتاق‌مهر و دیگران (۱۳۹۷) دلایل تغییر و تحول مضامین تعلیمی شعر فارسی را از دوره سلجوقی تا تیموری بر اساس شرایط اجتماعی کاویده‌اند.

چنان‌که در پیشینه بحث مشخص است در هیچ‌یک از پژوهش‌های انجام‌شده، به تأثیر گفتمان‌های سیاسی و اجتماعی در تحول محتوای قصاید قرن پنجم تا هفتم (غزنوی، سلجوقی و مغولان) پرداخته نشده است. از این روی می‌توان گفت که موضوع پژوهش حاضر خلاقیت و نوآوری ویژه‌ای دارد و می‌تواند در بحث ارتباط جامعه و ادبیات بسیار راهگشا و مفید باشد.

۲. بحث و بررسی

پیش از ورود به بحث درباره اوضاع قصاید فارسی در عهد غزنوی، شایسته است که مختصری درباره قصاید دوره سامانی و گذر از آن دوره به دوره غزنوی بحث کنیم. از شاخصه‌های بارز ایران عهد سامانی به‌ویژه در خراسان بزرگ این بود که زمینه‌های مساعد و مطلوبی برای پرورش خلاقیت‌های نوین مهیا می‌کرد. تلاش سامانیان به ایجاد یک فضای باز و آزاد سیاسی و فکری به‌منظور ایجاد زمینه امن و مناسب برای اندیشمندان و نخبگان و فراخوان فضلا و دانشمندان از گرداگرد جهان و به خدمت گرفتن ایشان و استفاده از نظرات آنان در راستای جهش علمی و فرهنگی و تکوین هویت ملی، یک روش خردمندانه بوده است که از فکر کمال‌یافته و نبوغ سرشار حاکمان سامانی خبر می‌دهد. به دلیل اینکه، این آزادی افکار و عقاید، بیش‌ترین تأثیر خود را بر آثار و نوشته‌های علمی نهاد، در این دوره، دانشمندان نامدا و برجسته‌ای از این سرزمین ظهور کردند؛ طوری که در قرن چهارم هجری، یعنی دوره تسلط سامانیان، ایران و به‌ویژه خراسان و فرارود یکی از بزرگ‌ترین و مطرح‌ترین محافل علمی در سراسر جهان به‌شمار می‌رفت و عده زیادی از دانشمندان و مفاخر علمی منسوب به همین دوره درخشان هستند. دوره سامانیان را باید دوره آرمانی تبار ایرانی پس از استیلای تازیان و عصر کمال و ترقی تمدن بزرگ ایرانی-اسلامی برشمرد. چنین بود که بخارار در روزگار سامانیان به‌صورت مرکز قدرت و

فرهنگ و محفل امنی برای اهل علم و ارباب فضل شد و از این نظر با بغداد برابری می‌کرد (تعالی، ۱۳۹۳، ج ۴: ۱۰۱).

در چنین فضای درخشانی، شعر فارسی و قصیده نیز ویژگی‌های خاص خود را دارد. یکی از شاخصه‌های شعر این دوره خالی‌بودن دیوان شاعران از مدایح اغراق‌آمیز و بیهوده است. سامانیان مردمانی آزاده و نژاده بودند و در فضای فرهنگ و تمدن ناب ایرانی بالیده بودند و با ویژگی‌های اصیل خردورزی و پویایی تمدن اصیل ایرانی آشنایی کامل داشتند. از این رو، هیچ‌گونه مدحی را بر نمی‌تافتند و به شاعران و قصیده‌سرایان مداح روی خوش نشان نمی‌دادند؛ چراکه در اندیشه آنان ممیزه یک جامعه و فرهنگ پویا و متعالی، تواضع و خردورزی است، نه مدح. به همین دلیل است که با وجود خیل گسترده شاعران توانا و سخنوران بی‌بدیل در این دوره، خبری از قصیده‌های مدحی، آن‌طور که در دوره‌های غزنوی و سلجوقی دیده می‌شود، نیست و اساساً مداحی و گزاف‌گویی‌های پوچ و بیهوده که در دوره بعد روایی می‌یابد، پیشه آنان نبوده است و دیوان شعرشان از مدایح طولانی و متعدد مبرا است. اگر هم در دواوین شعرای این دوره، مدایحی دیده می‌شود، تنها بیان شایستگی‌های حقیقی و ذکر تدبیر و کاردانی امرا و سلاطین سامانی است. «شاعران این دوره، نه کرسی فلک را زیر پای هیچ قزل ارسلانی نمی‌گذارند. اگر سخن از مدح کسی به میان آمده، شاعر فقط کوشیده است که اوصاف واقعی و صفات راستین ممدوح را بستاید» (رهین، ۱۳۵۴: ۷). بیرونی دربارهٔ اکراه پادشاهان سامانی از پذیرش عناوین و القاب آورده است که امیران سامانی فقط به لقب امیر و گاهی به کنیه اکتفا می‌کردند و نسبت به القاب درباری رغبتی نشان نمی‌دادند (بیرونی، ۱۳۶۳: ۲۰۵). همین سادگی عنوان‌های حکومتی یکی از دلایل توجه آن‌ها به مسائل سیاسی و علم و دانش در منطقه فرارود شد.

یکی دیگر از ویژگی‌های قصاید دوره سامانی توصیف طبیعت است. به دلیل رفاه اقتصادی و امنیتی که حاکمان سامانی با تدبیر و درایت خویش در این دوره فراهم کرده بودند، شعر شاعران این عهد مانند رودکی، شهید بلخی، ابوشکور بلخی و... نیز به دور از تکلف و سرشار از توصیف طبیعت است. بازتاب زندگی دهقانی در شعر این دوره در کنار آرامش و رفاه اقتصادی، موجب شده تا توصیف‌های جاندار و زنده‌ای از طبیعت زیبا و کوهپایه‌ها و دره‌های رنگین خراسان در شعر شاعران عصر سامانی بینیم. زرین کوب معتقد است که در این دوره، طرز شاعری بر سادگی لفظ و آسانی معنی مبتنی بود. از انواع تعبیر بیشتر از همه وصف و تشبیه مورد نظر شاعر بود (رک: زرین کوب، ۱۳۷۵: ۲۲۱). «شعر رودکی نشانگر پایه و مایه شاعری و قدرت کم‌نظیر وی در توصیف احوال و تجسیم مناظر و ابداع معانی رنگین

و سرشار از مضامین تازه و تصاویر خیال زنده و جاندار است. تصویرهای او که بیشتر برگرفته از طبیعت و عناصر طبیعی است، بر مبنای تشبیه استوار است» (فروزان‌فر، ۱۳۸۷: ۱۸). و اتفاقاً به دلیل وجود همین توصیفات دقیق و ریزبینانه است که برخی معتقدند او نایب‌ای مادرزاد نبوده، بلکه در اواخر عمر بینایی خود را از دست داده است (رک: صفا، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۰۲).

۲-۱. دوره غزنوی

سیاست حاکمان غزنوی با طبقات و طیف‌های مختلف جامعه و مردم، نه تنها مترقیانه و همراه با عدالت و انصاف نبود، بلکه بسیار مستبدانه و همراه با ستم و بی‌عدالتی بود و هرگز توجهی به خواسته‌ها و نیازهای توده مردم نداشتند. در دوره غزنویان همه مردم، اعم از لشکریان، علما و دانشمندان، شهرنشینان و روستاییان، رعیت شاه محسوب می‌شدند و همگی باید بدون چون و چرا فرمان سلطان را اجرا می‌کردند و حق هیچگونه اعتراض و مقاومتی را نداشتند. «نه لشکریان حق داشتند امیال یا نظرات خویش را در برابر امیال سلطان ابراز دارند و به مخالفت برخیزند، نه رعایا» (بارتولد، ۱۳۵۸: ۶۱۵). رفتار حکومت غزنویان با مردم بر اساس منطق شمشیر و زور بود و توقع و خواست مردم برای ایجاد امنیت و برقراری عدالت و رسیدگی به امور و مشکلات رعیت و توده مردم، انتظاری بی‌جا و بیهوده تلقی می‌شد. «رویه معمول سلاطین غزنوی در نحوه سلوک با مردم بر مبنای خشم و غضب و زور و ستم و ترساندن مردم به وسیله نظامیان، عقوبت و مجازات جسمی، اعدام و مصادره اموال، حبس و بند و سرکوب بوسیله شمشیر بود تا اطاعت محض و کاملی از حکومت داشته باشند. درواقع، این رویه، قانون حاکم بر زمانه بود» (فروزانی، ۱۳۸۶: ۳۹۱-۳۹۲). سلطان محمود توانست با اعمال استبداد و خشونت شدید و توسل به سیستم امنیتی و جاسوسی فعال و قوی و به کارگیری ارتشی نیرومند به همه بخش‌های حکومت، جامعه و مردم تسلط جابران‌های یابد و مانع شکل‌گیری هرگونه اعتراض یا مخالفتی شود.

غزنویان ترک‌تبار و بر مذهب سنت بودند و نسبت به نژاد و مذهب خود، تعصب شدیدی داشتند. از این‌روی، با کسانی که نژاد و مذهبی غیر از تبار و مذهب خودشان داشتند، به شدت دشمنی و خصومت می‌ورزیدند. برخلاف حاکمان سامانی که با آزادی اندیشه و وسعت نظر راه را برای تراحم افکار و عقاید و پیشرفت علم و دانش باز کرده بودند، محمود غزنوی «انگشت در جهان کرده، قرمطی می‌جست». در این دوره و بر اثر تعصبات کورکورانه محمود، «تمسک به ملیت و افتخارات قومی و توجه به حریت عقاید و آزادی آراء از قیود تعصب، متروک ماند و دورهای که با تحدید دایره افکار و

ابتکارات علمی و تعصب به مذهب و بی توجهی به ملیت و فراموش کردن گذشته پرافتخار بود، آغاز شد و آن دوره‌ای است که با تسلط غلامان ترک و نفوذ قبایل زردپوست آغاز گردید (صفا، ۱۳۵۶: ۷۹). محمود و مسعود و جانشینان آن‌ها به مذهب اهل سنت سخت پایبند بودند و با شیعیان با خشونت و بی-مهری رفتار می‌کردند. البته این پای‌بندی به مذهب اهل سنت و خصومت با علویان بیشتر حربه‌ای بود تا به این بهانه هرکس را که مخالف عقاید و نظرات خود می‌دیدند و از ناحیه او احساس خطر می‌کردند، به اتهام قرمطی بودن قلع و قمع کنند. عامل دیگر دشمنی محمود با شیعیان، فشار خلیفه عباسی بود؛ زیرا خلفای عباسی از جانب شیعیان احساس خطر می‌کردند و به شیوه‌های مختلف در پی سرکوب آنان بودند.

بی‌هقی این ترس عباسیان را به خوبی منعکس کرده است. او درباره هارون الرشید می‌نویسد: «در کتب خوانده بود که نخست خلل که آید در کار خلافت عباسیان آن است که به سرزمین طبرستان ناجمی پیدا آید از علویان» (بی‌هقی، ۱۳۵۶: ۱۸۳). واقعه بر دار کردن حسنک وزیر در زمان سلطنت مسعود به جرم ارتباط با خلیفه فاطمی مصر که شرح آن به تفصیل در تاریخ بی‌هقی آمده است، نمونه‌ای از این تعصبات و دشمنی‌ها با شیعیان است. به علاوه، رفتار سرد محمود با حکیم فردوسی نیز به دلیل اختلاف مذهبی محمود و فردوسی و اظهار ارادت حکیم طوس به امام اول شیعیان در شاهنامه بود.

۲-۱-۱. وضعیت قصیده در دوره غزنویان

شعر فارسی به ویژه قصیده در این دوره رونق و روایی تمام داشت و دلیل اصلی آن تشویق و حمایت فراوان شاهان غزنوی از شاعران بود. محمود اگرچه به ظاهر خود را وابسته و پیرو خلیفه نشان می‌داد، اما در حقیقت دولتی تشکیل داد که از نظر سیاسی، نظامی و اقتصادی مستقل بود و به ایجاد حاکمیت مقتدری در قلمرو شرقی خلافت اسلامی به ویژه افغانستان، خراسان و فرارود و سند منجر شد. لازم بود که محمود این اقتدار و استقلال حکومت غزنوی را به اقصی و اکناف جهان نشان دهد و شعر، به ترین ابزار تبلیغاتی بود که می‌توانست این وظیفه خطیر را به دوش بکشد.

محمود غزنوی داشتن مردان فاضل و شاعر را در دستگاه حکومتی خود از جمله لوازم ریاست می‌دانست و شاعران را به منزله عوامل تبلیغاتی خود به کار می‌گماشت؛ از این رو به آنان توجه ویژه‌ای داشت و با احترام رفتار می‌کرد و با صلح‌های و نعمت‌های فراوانی که به شاعران می‌بخشید، آنان را صاحب نعمت و مکنّت می‌کرد. به همین دلیل شاعران فراوانی را در دربار خود گرد آورده بود. «اغلب شاعران در این دوره زندگی آسوده‌ای داشتند و به سبب توجه پادشاهان به آنان، صاحب تمکن

بودند. سلاطین می‌کوشیدند که در رقابت با یکدیگر شاعران فزون‌تری به درگاه خود آورند و آنان را در رفاه نگه دارند تا دربارشان مجمع شاعران و سخنوران شود و شکوه فزون‌تری یابد؛ به‌طوری که چهارصد شاعر ملازم دربار محمود غزنوی بوده‌اند» (وزین‌پور، ۱۳۵۳: ۱۴). شاعران این دوره، برای یافتن ممدوح به دربارهای مختلف روی می‌آوردند و هرجا اوضاع را مطلوب میدیدند، متوطن می‌شدند. فرخی سیستانی، ابتدا در سیستان می‌زیست و سخت تنگدست بود. از آنجا به فرارود رفت و به چغانیان پیوست و صاحب ثروت شد، اما چون از صلوات گرانهای محمود داستان‌ها شنیده بود، روانه غزنین شد و در آنجا تمکن و شوکت کامل یافت (رک: صفا، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۲۸).

چون در میان خیل شعرای دربار غزنوی، فرخی و عنصری سرآمد دیگران هستند، اشعار این دو شاعر را به‌عنوان نمونه‌های بارز قصیده‌سرایی در این دوره بررسی می‌کنیم. در عهد غزنوی، نوع ادبی مسلط قصیده است و محتوای غالب آن، به‌ویژه قصاید فرخی و عنصری، مدح است. سرایش قصاید حاوی مدح سلاطین در دوره غزنوی رواج کامل داشت. مدایح شعرای درباری بیشتر درباره جنگاوری، اقتدار، عدالت‌پروری و سخاوت ممدوحان بود و شاهان غزنوی که مایل و مشتاق به درج وقایع و فتوحات خود بودند، شاعران را با صلوات و هدایای ارزشمند به این کار تشویق می‌کردند.

تفاوت اساسی قصیده‌های مدحی دوره سامانی با دوره غزنوی در مدایح اغراق‌آمیز است. پیش‌تر گفتیم که چون امرای سامانی از خاندانی نژاده و بزرگ و پادشاهانی عالم و نیکوسیرت بودند، از پذیرش عناوین و القاب اکراه داشتند؛ بنابراین مدایح این دوره معتدل و میانه‌رو و تنها ذکر صفات واقعی ممدوح بود، اما اگر شاعر بخواهد پادشاهان نوحاسته و تازه‌به‌دوران‌رسیده غزنوی را - که نژاده نبودند و پیشتر غلامان و نظامیان دولت سامانی محسوب می‌شدند - مدح کند، ناگزیر به اغراق در مدح و مبالغه در ذکر اوصاف ممدوح مشغول می‌شود. شاعران قصیده‌سرای این دوره، در مدح ممدوح از واقعیت به کلی جدا می‌شوند و در دام خیال می‌افتند و از ممدوح شخصیتی آرمانی و دست‌نیافتنی می‌سازند. «شاعران دربار محمود غزنوی در مدح او مبالغه روا داشتند و مقام و مرتبه او را به آسمان اعلا رساندند. مبالغه در بزرگداشت مقام محمود در مدایح شاعران چون فرخی و عنصری به حدی رسیده بود که مدایح آنان را از صورت طبیعی و باورکردنی دور می‌کرد. این قصیده‌های مدحی، مقام ممدوح را به آسمان می‌رساند و او را از انسانی عادی دور می‌سازد و تبدیل به موجودی ماورایی می‌کند» (وزین‌پور، ۱۳۵۳: ۱۹). برای نمونه، عنصری در ستایش‌های مبالغه‌آمیز و بالابردن مقام محمود که بزرگ‌ترین ممدوح شاعر است، داد سخن می‌دهد و می‌گوید:

هرچه پیغمبر بگفت از تو پدید آید همی
 هست یزدان آن که زاندیشه به معنی برتراست
 حجت پیغمبری بی حجت پیغمبری
 تو نه یزدانی وز اندیشه به معنی برتری

(عنصری، ۱۳۴۲: ۲۹۴)

اجل بیاید و انگشت برنهد به عدو به ساعت اندر کو تیر بر نهد به کمان
 (همان: ۲۴۲)

تو نیزه به سنگ سه در گذاری تو پیکان ز پولاد بیرون جهانی
 (همان: ۲۵۷)

«عنصری چهل قصیده غرا و مستحکم در مدح محمود غزنوی سروده است. قصاید عنصری در مدح محمود غزنوی نمایشگر کشورگشایی‌های اوست و محمود یک پادشاه به معنای واقعی جلوه گر محمود نام، محمود کار، محمود رای و محمود جان- آفتاب چرخ اقبال و قهرمان گنج فرهنگ است (افتخار، ۱۳۷۸: ۲۲). عنصری درباره پایگاه علمی محمود می گوید:

خدایگانا علمی نماند نادیده که خاطر تو مر آنرا نکرد دست گرای
 (عنصری، ۱۳۸۵: ۲۷۱)

از نگاه عنصری همه جهان زیر نگین پادشاهی محمود است (همان: ۲)؛ تقدیر زیر دست تدبیرهای اوست (همان: ۵۴)؛ عقل از او نیک نام شد و عقل از او رهنما (همان: ۸۸)؛ آسمان به مراد او می گردد و زمین بدون او باقی نیست (همان: ۱۰۸)؛ جود او در تنگنای این جهان نمی گنجد (همان: ۲۴۲)؛ عدل او نوشیروان گشته است و او در دنیا سایه یزدان است:

شاه گیتی خسرو لشکر کش لشکر شکن سایه یزدان، شه کشورده کشورستان
 (همان: ۲۲۸)

فرخی نیز همچون عنصری، اغراق در مدح محمود را تا بدانجا رسانده که معتقد است اگر محمود در زمان پیغمبر میزیست، دویست آیه در شأن عظمت و بزرگی شاه نازل می شد!

به وقت شاه جهان گر پیغمبری بودی دویست آیت بودی به شأن شاه اندر
 (فرخی سیستانی، ۱۳۸۵: ۶۶)

جالب است که فرخی این همه مدایح اغراق آمیز شاعران را در شأن سلطان نمی داند و در قصیده‌های از ممدوح می پرسد که چطور به شیوه تازه او را مدح کند که متناسب با مقام او باشد؟

سزای تو ترا شاهانم آفرین گفتن
همی شرم آیدم زین خام گفتاری چنین
جنجل گشتم ز بس حلم ترا کوه و زمین
فروماندم ز بس جود ترا ماءمعین گفتن
حدیث تیغ و تیر و قصه تاج و نگین گفتن
ترا بر کشوری یا بر فزونتر زان امین گفتن
جلال همت قدر ترا چرخ برین گفتن
پناه داد و دین خواندن، بلای کفر و دین
چه خوانم مر ترا شاهان که دل شد سیر ازین
بگو تا من بگردانم تو را مدح متین گفتن

(همان: ۴۲۵)

مدح، علاوه بر کارکرد تبلیغاتی، در دوره غزنوی کارکرد مهم دیگری نیز دارد و آن توجیه جنایات، ستم‌ها و رفتارهای مستبدانه پادشاه است. شاعران با مدایح و قدرت بیان و قریحه سرشار خویش، اقدامات مستبدانه و ناخوشایند شاه را خوب جلوه می‌دادند و جنایات و کشتار مخالفان و به‌ویژه قرمطیان و شیعیان را جهاد در راه خدا و مایه رونق دین محسوب می‌کردند و مخالفت و دشمنی با فلسفه و علوم را ازین‌بردن زواید و بدعت‌های دین تلقی می‌کردند و در نتیجه حاکمان را پاسدار و فخر دین و عامل استمرار و حفظ مذهب نشان می‌دادند.

مدح‌های اغراق‌آمیز و عناوین و القاب دور و درازی که شاعران به ممدوح نسبت می‌دادند، موجب شناور شدن زبان شد که این مسأله با استبداد رابطه نزدیکی دارد (رک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۸۵-۹۵) تا آنجا که می‌توان گفت مدایح درباری، زمینه‌های تثبیت، تحکیم، گسترش و توجیه استبداد در دوره غزنوی را فراهم کردند. پادشاهان این دوره، شخصیت مستبد، ستمگر، جنایت‌کار و دیکتاتور خود را در پس اشعار مدحی از دیگران پنهان می‌کنند و چهره واقعی خود را به کمک «نقاب مدح» می‌پوشانند. مدایح، ابزاری هستند که از پادشاهی متعصب، مستبد و جنایت‌کار، شخصیتی آزاداندیش، متواضع و نیکوکار به مردم نشان می‌دهد. درواقع، حاکمان غزنوی، معاویه‌های زمان هستند که با کمک مدایح، در لباس علی^(ع) ظاهر شده‌اند.

۲-۲. دوره سلجوقی

مؤسس این سلسله، طغرل‌بیگ نام داشت که خود از نوادگان سلجوق بود و با شکست دادن سلطان مسعود غزنوی، در نیشابور بر تخت نشست و تحت سلطنت وی، سلجوقیان با ایجاد تسلط سیاسی بر خلافت عباسی در بغداد، رهبری جهان اسلام را به دست گرفتند. خلق و خوی جنگ‌جو و بدوی، ویژگی‌هایی مانند طماعی، سفاکی و عیاشی را در وجود سرکردگان و بزرگان سلجوقی راسخ کرده بود تا جایی که شاهان سلجوقی اغلب سرگرمی‌ها و دل‌بستگی‌های خود را در شکار و شراب و

لشکرکشی و جنگ و زورآزمایی و پرورش باز و اسب و بیلاق و قشلاق بین خراسان و اصفهان و همدان و بغداد جست‌وجو می‌کردند (شیری، ۱۳۸۹: ۲۱۱). خوی بیابان‌گرد و وحشی سلجوقیان بر پایتخت‌نشینی آن‌ها هم تأثیر گذاشته بود.

در دوره سلجوقی، اداره بخش‌های مختلف کشور و سرزمین‌های تحت امر این خاندان، در دست حاکمانی قرار می‌گیرد که در امور مملکت‌داری به بلوغ فکری لازم نرسیداند و از نظر سواد و تجربه بر امور مملکت اشراف کافی ندارند. در این وضعیت، افراد جاهل و نااهل نیز گرداگرد حکومت را می‌گیرند و مسئولیت‌های کلیدی را عهده‌دار می‌شوند. در چنین شرایطی، فساد، بی‌نظمی، هرج‌ومرج و بی‌عدالتی در مملکت رواج می‌یابد و نارضایتی از وضع موجود در میان توده مردم و در تمام شئون مملکت تسری پیدا خواهد کرد.

حاکمان محلی سلجوقی، به جای اینکه تمام توش و توان خود را صرف پیشرفت و ترقی کشور و حکومت کنند، زمان و توان خود را صرف ستیز با یکدیگر می‌کردند که خود موجب بی‌ثباتی، ناامنی، درگیری و تغییر مستمر حکومت‌های محلی در این دوره شده بود. اطرافیان حاکمان محلی سلجوقی نیز که غلامانی جاهل، تازه به دوران رسیده و محرومیت‌کشیده بودند و انبوهی از افراد گرسنه و آزمند نیز گرداگرد آنان را فرا گرفته بود. وقتی بخش‌هایی از حکومت را به اقطاع بر عهده می‌گرفتند، داد فسق و فساد و ستم را به تمامی می‌دادند و از هرگونه ظلم و اجحاف در حق رعیت و توده دریغ نمی‌کردند و به غارت مردم مشغول می‌شدند. یکی از نمودهای ستم و غارت مردم توسط حاکمان سلجوقی وصول مالیات‌های سنگین و کمرشکن از رعیت است. دریافت خراج‌های مختلف از مناطق گوناگون روستایی به وسیله مستوفیان دولت سلجوقی، گاهی آنچنان وضعیت مردم را به تنگ‌دستی و استیصال می‌کشاند که مردم آن منطقه در برابر دیوان حکومتی اجتماع می‌کردند و خواهان تخفیف در مالیات می‌شدند و اگر حکومت توجهی نمی‌کرد، به دلیل ناپایداری اوضاع و خرابی احوال مملکت، به‌طور دسته‌جمعی تصمیم به ترک وطن و دیار خود می‌گرفتند (لمتون، ۱۳۴۵: ۱۵۹).

می‌توان این دوره را دوره تاخت‌وتاز ترکان سلجوقی و ویرانکاری‌های آنان و نابسامانی‌هایی پی در پی دانست که وضع اجتماعی ایران پدید آوردند. چیرگی دودمان ترک‌تبار سلجوقی بر قلمرو فرهنگ ایرانی نتایج گوناگونی داشت و زمینه تغییرات بسیاری را در اصول عقاید و شیوه زندگی اجتماعی ایرانیان فراهم کرد.

سلجوقیان در عقاید و نشر مذهب اهل سنت که مذهب رسمی آنان بود با تعصب و سختگیری رفتار می‌کردند و با هر کس که با عقایدشان هم‌سو نبود، به شدیدترین و بی‌رحمانه‌ترین شکل ممکن واکنش نشان می‌دادند. «ترکمانان سلجوقی و دیگر طوایف ترک یا غلامان امارت یافته آنان، به حکم سادگی طبع و بدویتی که در وجودشان ریشه دوانیده بود، مردمی خرافی و متعصب بودند و در تعصب و غرض‌ورزی، حرکتی را که محمود غزنوی شروع کرده بود، ادامه دادند و اقدام به آزار مخالفان خود کردند و امامان معتزلی، فیلسوفان، رافضیان، قرمطیان و باطنیان را هر جا که به چنگ می‌آوردند، میکشتند» (صفا، ۱۳۷۷: ۱۷۲)؛ از این روی، با تسلط و اشراف آنان سیاست دینی خاصی در ایران رایج شد که به آزار مخالفان به‌ویژه معتزله و شیعیان اسماعیلیه کشیده شد.

۲-۲-۱. شاخصه‌های قصیده در دوره سلجوقیان

اگرچه در این دوره نیز مانند دوره قبل قصاید مدحی رواج تمام دارد، اما تحول اساسی در قصیده‌های این دوره ورود دو موضوع اصلی به ساحت قصیده است: نخست، پند و اندرز و دوم، انتقاد از وضع موجود. اوضاع نابسامان اجتماعی در عهد سلجوقیان موجب شد که دو موضوع مطرح‌شده نیز در کنار مدح، به محتوای قصیده‌های این دوره اضافه شود و رواج یابد. نماینده قصیده‌های حاوی پند و اندرز و حکمت ناصر خسرو است که اشعارش سرشار از امر به نیکی‌ها و حسنات و نهی از مفاسد و ریا و دروغ است و نماینده قصیده‌های انتقادی نیز سنایی غزنوی است.

۲-۲-۱-۱. پند و اندرز

قصیده‌های اندرزی و حکمی که از دوره‌های قبل آرام‌آرام شکل گرفته بود، در دوره سلجوقیان تکامل یافت و به اوج خود رسید. آوردن پند و اندرز در اشعار فارسی از اوایل قرن چهارم معمول شده بود و این نوع قصیده بیشتر در اشعار کسایی مروزی دیده می‌شود، اما شکل تکامل‌یافته روش او را باید در قصیده‌های ناصر خسرو جست‌وجو کرد. یکی از دلایل رواج پند و اندرز و امر و نهی در شعر شاعران این دوره به‌ویژه در قصاید ناصر خسرو این است که بسیاری از بزرگان و حکمای ایرانی همچون ناصر خسرو لازم می‌دیدند که شیوه‌های مملکت‌داری و اخلاق خوب و پسندیده را به نحوی به امرای سلجوقی بیاموزند؛ چون آنان بیابانگرد بودند و خوی بدوی و وحشی داشتند و مانند «فاتحان مدائن، کافور را از نمک باز نمیشناختند و خورش‌های شهری را از آنچه در بیابان‌ها و خیمه‌های چوپانی می‌شناختند، تمیز نمی‌دادند» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۴۶۲). سلجوقیان اگرچه از نظر اداری و سیاسی ادامه دولت

غزنویان محسوب می شدند، اما قومی بیابان گرد و صحرانشین بودند که خوی بیابان گردی و شبانی را به هیچ وجه حتی با وجود گرایش های دینی یا ارتباط با پادشاهان ایرانی از دست نداده بودند و همچنان خصلت راهزنی و غارت گری را همراه خود داشتند. طبیعی است که وقتی دودمانی با این خصایل به قدرت برسد، چیزی از راه و رسم پادشاهی و کشورداری نمی داند و با ناشیستگی و بی لیاقتی های خود فجایع بسیاری را رقم می زند. ترکان سلجوقی با عملکرد ضعیف و بی تدبیری خود فضایی بسته و ناسالم را ایجاد کردند که راه هرگونه خردورزی و اندیشیدن را به کلی مُسَد کرد. امرا و سلاطین به جای اصلاح امور کشور و زدودن چهره ظلم و فساد از جامعه، خود در ستم و تباهی و فساد فرو رفته بودند و تنها چیزی که به آن نمی اندیشیدند، حل مشکلات توده مردم و بهبود اوضاع آنان بود. در چنین شرایطی، الگوهای رفتاری جامعه آنچنان دگرگون شده بود که هنجارها و ارزش ها جای خود را به ناهنجاری و ضد ارزش ها داد و تمیز درست از نادرست و حق از باطل بسیار مشکل بود. در این وضعیت پیچیده و دشوار، درحالی که بسیاری سکوت کرده و به گوشه انزوا خزیده بودند، گروهی از اهل فرهنگ و هنر و ادب تلاش می کردند که دردهای جامعه را در آثار هنری خود بازگو کنند. این گونه بود که در هرج و مرج و آشفته بازار ایران دوره سلجوقی، شاعرانی چون ناصر خسرو و سنایی با سلاح پند و اندرز و انتقاد و اعتراض های تند و تکان دهنده، زبان توده مردم می شوند و افق تازهای را پیش روی قصیده فارسی می گشایند.

ناصر خسرو در قصاید خویش اوضاع نابسامان و آشفته جامعه دوران خود را که مکر، فسق و فجور، ریاکاری و بی خردی سر تا پای آن را فرا گرفته است، این گونه توصیف می کند:

نشگفت اگر نداند جز مکر خلق ایراک چیزی نمانده جز نام از دین مصطفایی

بازار زهد کاسد، سوق فسوق رایج افکنده خوار دانش، گشته روان مرایی

(قبادیانی، ۱۳۷۳: ۴۹۵)

شاعر، در ادامه به گذشته ترکان و غلامی و خواری آنان در دربار سامانی اشاره می کند و آزاده-زادگان ایرانی تبار را پند می دهد و از خدمت و تملق به آنان برحذر می دارد:

ترکان به پیش مردان زین پیش در خراسان بودند خوار و عاجز همچون زنان سرایی

امروز شرم ناید آزاده زادگان را کردن به پیش ترکان پشت از طمع دوتایی

(همان: ۴۹۶)

ناصر خسرو بنا بر علو طبع و نیز به دلیل تمایلات شدید ضد استبدادی‌اش، زبان به طعن می‌گشاید و در قالب ابیاتی شعرای مداح و متملق را نکوهش می‌کند و آنان را از مدح افراد ناشایست نهی می‌کند:

به علم و به گوهر کنی مدحت آن را که مایه‌ست مر جهل و بدگوهری را
به نظم اندر آری دروغی طمع را دروغ است سرمایه مر کافری را
پسندیده‌ست با زهد عمار و بوذر کند مدح محمود مر عنصری را؟

(همان: ۶۳)

و کسی را که شجاعانه از شاه انتقاد کند، حکیم واقعی می‌داند و شاعران مداح متملق را نادان می‌خواند:

حکیم آن است کو از شاه ندیشد نه آن نادان که شه را مدح گوید تا مگر چیزیش فرماید

(همان: ۱۴۸)

ناصر خسرو به امرا و سلاطین هشدار می‌دهد که جز راستی و عدالت و انصاف پیشه نکنند؛ در غیر این صورت موجوداتی ددمنش هستند:

گرگی تو نه میر مر خراسان را سلطان نبود چنین تو شیطانی
دیو است سپاه تو یکی لیکن تا ظن نبری که تو سلیمانی

(همان: ۴۴۹)

و در جایی دیگر حیوانات درنده‌های چون گرگ را بر پادشاهان ستمگر رجحان می‌دهد:

گرگ درنده گرچه کشتنی است بهتر از مردم ستمکار است
از بد گرگ رستن آسان است وز ستم کاره سخت دشوار است
گرگ مال و ضیاع تو نخورد گرگ صعب تو میر و بندار است

(همان: ۱۲۲)

و پادشاهی را که در وجود او داد و انصاف نیست، نه تنها انسان نمی‌داند، بلکه او را گرگی درنده فرض می‌کند:

گرگ است نیست مردم آن کس که دادگر برتر ز داد و دانش اندر جهان اثر نیست

(همان: ۱۱۷)

پیش تر گفتیم که یکی از جنبه‌های تاریک دولت سلجوقی مالیات‌هایی است که با شدت و قساوت از رعیت می‌گرفتند. ناصر خسرو که وضعیت موجود را بر نمی‌تابد، زبان به اعتراض و انتقاد به این موضوع می‌گشاید:

گرگ و پلنگ گرسنه گاو و بره برند وین‌ها ضیاع و ملک یتیمان همی برند

(همان: ۱۷۴)

وز طمع در جامگی و خوردن مال یتیم مانده بر درگاه میر و شاه و خاندان ای رسول

(همان: ۳۰۵)

۲-۱-۲. انتقاد از وضع موجود

اوضاع آشفته و منحط دوره سلجوقی، سنایی غزنوی را نیز به واکنش مجبور می‌کند و در برابر مفاسد اجتماعی و جامعه‌ای که در سرایشی و زوال قرار گرفته است، انتقادهای خود را در قالب قصیده‌های غرّا به گوش سردمداران و سلاطین می‌رساند. حکیم سنایی نیز همچون ناصر خسرو نمی‌تواند بیدادها و انحطاط جامعه عصر خویش را نادیده بگیرد و سکوت پیشه کند. او با انتقادهای خود همه گروه‌های اجتماعی و در رأس آن‌ها، حکومت و دولتمردان را به دلیل نابخکاری، نراستی، کج‌اندیشی، تعصب، فساد و بی‌اخلاقیشان در همه شئون، به نقد می‌کشد و پیشرو منتقدان و روشنفکران اجتماعی در دوره‌های بعد می‌شود. شفیع کدکنی درباره نگرش انتقادی سنایی می‌نویسد: «سنایی شاعری است نگران پیرامون خویش و سخت در ستیزه با ناروایی‌های اجتماعی و بیداد حکام و فرمانروایان و همین نقطه است که شعر او را در ردیف به‌ترین شعرهای اجتماعی و سیاسی درمی‌آورد و از این لحاظ می‌توان او را بزرگ‌ترین سراینده شعرهای اجتماعی در تاریخ ادبیات کلاسیک فارسی دانست» (شفیعی-کدکنی، ۱۳۸۳: ۳۹).

اعتراض‌های ستینده سنایی طیف وسیعی از جامعه را شامل می‌شود. او به همه اصناف، عناصر و آحاد جامعه با سلاح شعر می‌تازد و در این هجوم بی‌امان از هیچ کس و هیچ چیزی باک ندارد. کاستی‌های جامعه که سنایی در قصاید خو به آن‌ها می‌تازند، آنچنان گسترده و متنوع است که اگر بخواهیم فهرستی از نقاط ضعف جامعه را به دست آوریم، شعر سنایی می‌تواند بهترین سند این گونه مسائل باشد. سنایی چنان گسترده و فراگیر از ناهمواری‌های جامعه سخن می‌گوید که شعرش نه تنها نمودار جامعه عصر او که تصویری است از زنجیره تاریخ اجتماعی ما در همه ادوار (همان: ۴۱). انتقادهای

تند سنایی در لابه‌لای قصیده‌هایش کاملاً آشکار است، اما در میان دیوان قصاید او، سه قصیده مختص انتقاد و اعتراض است و در تک‌تک ابیات این سه قصیده عناصر و جنبه‌های مختلف جامعه را به باد انتقاد گرفته است؛ تا جایی که می‌توان این سه قصیده را انتقادی‌ترین و اعتراضی‌ترین قصیده‌های کلاسیک زبان فارسی دانست. سنایی در قصیده اول با مطلع:

مرد هشیار در این عهد کم است و ر کسی هست به دین متهم است

(سنایی، ۱۳۸۰: ۸۱)

طیف گسترده‌ای از اجتماع همچون پادشاه و صوفیان و زاهدان و حاجیان و قاضیان و امرا و حتی شعرا را مخاطب خویش قرار داده و پرده از فساد و ستم و بی‌عدالتی آنان برداشته است. این قصیده آینه تمام‌نمای جامعه‌ای است که در آن اهل دانش و حکمت به بی‌دینی و الحاد متهم شده‌اند و از ترس متعصبان در گوش‌های خزیده‌اند. پادشاهان و سلاطین و امرا جز بی‌کفایتی و شهویت‌پرستی اشتغال دیگری ندارند و فقیهان نیز در تلاش‌اند تا ستمگری‌های حاکمان را توجیه کنند. مواردی که در این قصیده مورد اعتراض و انتقاد تند سنایی است، درحقیقت، فهرست گونه‌ای است از کاستی‌ها و ضعف‌های جامعه عصر شاعر (رک: شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۳: ۹۳).

سنایی در قصیده دیگری با مطلع:

ای مسلمانان خلاق حال، دیگر کرده‌اند از سر بی‌حرمتی معروف، منکر کرده‌اند

(سنایی، ۱۳۸۰: ۱۴۸)

انگشت اعتراض خود را به‌سوی ارباب قدرت، علمای متظاهر و دنیادوست دینی، قاریان قرآن، خادمان ضرابخانه پادشاه و اغنیا و ثروتمندان که از وابستگی حکومت هستند، اشاره می‌رود و جامعه‌ای که سراسر آن را فسق و فساد و منکر فرا گرفته است، به باد انتقادهای توفنده خود می‌گیرد.

حکیم غزنه، در قصیده سوم نیز با مطلع:

ای خداوند مال الاعتبار الاعتبار ای خدا خوانان قال الاعتذار الاعتذار

(همان: ۱۸۲)

«تازیانه انتقاد خویش را چنان بی‌پروا و سخت فرود می‌آورد که هیچ‌کس نمی‌تواند از آن جان سالم به در برد. ظلم‌ستیزانه‌ترین قصیده زبان فارسی است با روحیه‌ای بسیار قوی و امیدوار... به دشواری می‌توان در تاریخ شعر فارسی، اثری یافت که دلیرانه‌تر از این قصیده رویاروی مظالم حکام عصر ایستادگی کرده باشد» (شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۳: ۱۲۳-۱۲۴).

۲-۳. دوره مغولان

مغولان به فاصله سال‌های ۶۱۶ تا ۶۵۴ ه. ق. سه بار به ایران تاختند. این لشکرکشی‌ها به حکومت خوارزمشاهیان، اسماعیلیه الموت و حکومت‌های محلی اتابکان سلجوقی خاتمه داد و منجر به ایجاد حکومت ایلخانان مغول به جای آن‌ها در ایران شد. دفاع مردم در حمله نخست مغولان نشان از آن دارد که در حمله نخست شهرهای مختلف در مقابل یورش مغول به شدت مقاومت کردند، اما نفاق سران کشوری و لشکری با یکدیگر و نداشتن یک فرمانده مدبر و فرار خوارزمشاه و بی‌انضباطی، نگذاشت که این همه مدافعات به نتیجه‌ای قطعی منتج شود.

حمله مغول بیش از خسارت‌های اقتصادی، صدمات فرهنگی و روحی برجای گذاشت. در این حمله مراکز علمی و فرهنگی مانند کتابخانه‌های بسیاری سوزانده و ویران شد. شهرهای بزرگ بسیاری از بین رفت و به دنبال آن مراکز رشد و پرورش فکری به حداقل رسید. کاهش جمعیت و به اسارت گرفتن و فرستادن صنعتگران ایرانی به مغولستان باعث رکود اقتصادی در ایران و تخریب قنات‌ها و آبراهه‌ها و نیز سبب رکود کشاورزی شد. پس از حمله مغول شماری از دانشمندان که از این حمله جان سالم به در برده بودند، به مناطق امن مانده از این حمله مانند آسیای صغیر و هند مهاجرت کردند. همچنین از اثرات دیگر آن، رونق تجارت در مسیر راه ابریشم بین ایران، چین و کشورهای غرب ایران بر اثر ایجاد دولت واحد مغول و امنیت راه‌ها بود.

دوره مغول در شمار مصیبت‌بارترین و دهشتناک‌ترین دوران تاریخ این مرزوبوم است؛ زیرا در این عصر کشت و کشتارهای عظیمی در حمله مغول و تاتار به وقوع پیوست و در این میان تلاش‌ها و مقاومت‌های دلیرانی چون جلال‌الدین خوارزمشاه نیز فایده‌ای نداشت. این عصر که دوره استیلای مغولان و حکومت‌های ناصالح محلی مختلف بر جای جای ایران است، از ناگوارترین و نابسامان‌ترین دوره‌های اجتماعی و سیاسی ایران به‌شمار می‌رود. یورش‌های وحشیانه مغول، رواج قتل و تاراج مردم، ویران شدن شهرهای آباد و به‌قتل‌رساندن شمار فراوانی از دانشمندان بی‌گناه موجبات رکود فکری و فرهنگی را در ایران فراهم کرد. در این دوره، در پی حملات وحشتناک مغول و بروز قحطی و بیماری که از پیامدهای ناگزیر جنگ و کشتار است، از طرفی، وضع اقتصادی مردم در حالت اسفباری به سر می‌برد و از طرفی دیگر، بر اثر فقر و بی‌چیزی و استیلای قومی بی‌فرهنگ و وحشی، به تدریج اخلاق و خوی فاسد آن‌ها بر مردم ایران و دیگر سرزمین‌های مغلوب اثر گذاشت و در نتیجه، اخلاق فردی و اجتماعی و جنبه‌های فکری و فرهنگی مردم رو به سقوط و فساد نهاد.

در اندیشه ایرانی و ادبیات فارسی، از نخستین سده‌های پس از اسلام، آثاری هست که در آن‌ها انتقادات و اعتراض‌های تند سیاسی و اجتماعی یافت می‌شود. از قدیم‌ترین روزگار، در نتیجه رویدادهای اجتماعی، نهضت‌هایی شکل گرفتند که هدف آن‌ها اعتراض به اوضاع جامعه و در برخی موارد نوعی پرخاش در برابر عوامل مسلط بر جامعه بوده است. از هر کدام، آثاری در ادبیات فارسی وجود دارد. سرآغاز فکری پیدایش این نوع نگرش انتقادی و پرخاشگر، همواره با دوره‌های آشفتگی اجتماعی و سیاسی تاریخ این سرزمین، مقارن بوده است.

چون دوره مغول دوران نابسامانی‌ها و ستمگری‌های حاکمان ایلخانی بر این سرزمین است، لذا در این دوره در میان شاعران و حتی نویسندگان، جریانی شعری رواج یافت که در آن انتقاد و اعتراض‌های صریح به وضع موجود به‌وفور دیده می‌شود؛ از این‌روی، می‌توان آن را در شمار و در ذیل ادبیات اعتراض یا ادب انتقادی قرار دارد. ادبیات انتقادی یکی از انواع ادبی است که در آن شاعران یا نویسندگان رفتار شخص یا تیپ اجتماعی خاصی را زیر ذره‌بین نقد قرار می‌دهند. به دیگر سخن، ادبیات انتقادی نوعی ادبی است که «از نظام‌های سیاسی و اجتماعی خاص حمایت می‌کند یا با نظام‌های به‌خصوصی به ستیز برمی‌خیزد و از آن‌ها زبان به انتقاد می‌گشاید» (رزمجو، ۱۳۷۲: ۸۲). در ادبیات انتقادی شاعر یا نویسنده معایب و نارسایی‌های اخلاقی و رفتاری فرد یا اجتماع را به‌صورت هجو، یا به زبان هزل و طنز، بیان می‌کند (همان: ۸۹). در این نوع ادبیات، تفکرات فلسفی و مذهبی و اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی خاص، مطرح می‌شود و مهم‌ترین مضامین موجود در آن بزرگداشت از آزادی و استقلال، وطن‌دوستی، ظلم‌ستیزی و مبارزه با استبداد و جهل و فقر و فساد اجتماعی و حمایت از طبقات محروم جامعه است. شاعر یا نویسنده متعهد به امید اصلاح جامعه یا ایجاد تغییر در نگرش فرد یا جامعه به مسائل اجتماعی می‌نگرد و سخنان خویش را با بیانی طنز یا جد و زبانی تلخ یا شیرین بیان می‌کند. غرض شاعر و نویسنده منتقد کشف بیماری‌های اجتماع، ریشه‌یابی آن‌ها و سعی در حفظ جامعه انسانی از آن‌هاست و گاهی در جامعه قاضی از طرف وجدان پاک بسری ظاهر شده و به قضاوت می‌نشیند. او در فرایند درمان با ترکیبی از نیش و نوش سیر بهبودی را تسریع می‌بخشد و اغلب با بزرگ‌نمایی دردها و آسیب‌های اجتماعی مخاطب را به اندیشه و چاره‌اندیشی وامی‌دارد. سرکوفت می‌زند، انتقاد یا سرزنش می‌کند تا مخاطب تغییر نگرش و در نتیجه تغییر رفتار را برگزیند (رک: کرمی و کازرونی، ۱۳۹۴: ۳۴).

هرچند انتقاد از اوضاع اجتماعی در ادب فارسی تازگی نداشت و در هر دوره‌ای، شاعرانی از جنس مردم زخم‌های جامعه را دیدند و بازگو کردند (شمیسا، ۱۳۸۳: ۱۷۲)، اما در دوران آشفته حمله مغول و با شدت گرفتن بی‌نظمی و نابسامانی، فساد و تباهی اخلاقی حکمرانان، مفسد اجتماعی و جابه‌جاشدن ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی و گسترش رذایل اخلاقی در جنبه‌های گوناگون جامعه، شعر انتقادی و ادبیات اعتراض بیش از هر دوره‌ای رواج یافت. در این دوران تاریک، اشعار انتقادی به شیوه‌ای رساتر از ادب اعتراض در قرن ششم، به منصه ظهور رسید و شاعرانی مانند سیف فرغانی، سوزنی سمرقندی، عبید زاکانی و حافظ شیرازی به بیان انتقادهای تند و صریح در اشعار خود پرداختند.

۳-۱. اشعار سیاسی و اجتماعی سیف فرغانی

شفاف‌ترین و گزنده‌ترین اشعار انتقادی را در میان شاعران دوره مغول می‌توان در اشعار سیف‌الدین محمد فرغانی مشاهده کرد تا جایی که می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین ویژگی اشعار سیف برآشتن او در برابر ناهنجاری‌های موجود در میان مردم و همچنین انتقاد از اوضاع اسف‌بار اجتماعی و سیاسی و جور حاکمان زمان و دست‌نشانده‌گان آنها در حق مردم است. «او تعهد و رسالت خویش را در برخورد قاطع با استکبار و استبداد و ریشه‌های عقب‌ماندگی جامعه آن روزگار ایران به لحاظ ضعف فکری و اخلاقی دانست و به افشاگری و روشنگری و پرخاشگری پرداخت» (شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۳). آشفته‌گی روزگار در دوران زندگی سیف او را به عصیان علیه وضع موجود و اعتراض به صاحبان و ارباب قدرت ترغیب می‌کند. اشعار سیف فرغانی بازتابی است از انحطاط فکری و اخلاقی در سطوح مختلف اجتماع. «او با پتک پولادین انتقاد که در دست دارد، حکام اندیشه‌سوز مغول، شاه، شهنه، قاضی، فقیه و... را به باد تمسخر می‌گیرد و به تازیانه طعن می‌کوبد، شاید که حیثیت ملی هم‌وطنانش را بازیابد (رضوانیان، ۱۳۷۹: ۶۰۵). سیف واقعیت‌های اجتماعی و کاستی‌های جامعه عصر خود را با شهامت و جسارتی ستودنی و بدون کم‌ترین ترسی نقد می‌کند.

سیف یک مصلح اجتماعی است که همچو یک منتقد، شرایط بد اجتماعی و اقتصادی را منتقدانه بیان می‌کند و از این شیوه انتقاد هراسی ندارد. در زمانی که اندیشه غالب بیشتر شاعران، مدح امرا و سلاطین بود، سیف از مدیحه‌گویی پرهیز کرد و تنها یک‌بار ایلخان مغول را مدح می‌کند. اشعار سیف، اشعاری فرازمان و فرامکان است. هر جا ظلم و بیدادی حاکم باشد، اشعار سیف همچون آینه‌ای حقایق را بیان می‌کند و به ظالمان هشدار می‌دهد. حمله مغول به ایران که در زمان سیف اتفاق می‌افتد، پایه‌های حیات اجتماعی را دگرگون می‌کند و باعث برهم خوردن نظم اجتماعی، فساد اخلاقی و

انواع عیوب و انحطاط‌های اخلاقی در کشور می‌شود. شرایط بد اجتماعی، اعتماد مردم جامعه را به دولت و حتی افراد جامعه از بین برده است و سیف در نقش نماینده‌های از این مردم به بیان بی‌اعتمادی به‌خصوص از دولت و نهادهای آن می‌پردازد. اعتماد، پایه‌ی اساسی و نبض تپنده‌ی نظم اجتماعی است. از نظر سیف اعتماد در جامعه وجود ندارد (فروزنده و صادقی، ۱۳۹۹: ۱۱۶). سیف هیچ‌گاه از جامعه‌ی خود دور نبود و می‌توان از سروده‌هایش فهمید که او دردهای جامعه را تا عمق جان درک کرده است؛ دردهایی که به‌سبب ستمکاری خان‌های مغول و منتسبان آنان به مردم جامعه تحمیل می‌شد. این شاعر آزاده بر خود واجب می‌دانست که از این دردهای اجتماعی سخن بگوید. از این روی، با تازیانه‌ی سخن و با شمشیر برای انتقاد بر اندام فربه استبداد تاخت که از هرج و مرج دوره‌ی ایلخانان برخاسته بود (زرین‌کوب، ۱۳۷۵: ۳۶۰).

هیچ شاعری مانند سیف با آن صراحت و وضوح و آن حدّت و تیزی، لب به انتقاد نگشوده است. شعر سیف، شعر ناب است، شعر باز است، بی‌پرده است، راستین است، شعر بی‌دروغ که می‌گویند همین است. شعری است که از دل ریش شاعر جوشیده و چون خشمی ستهنده و فریادی کوبنده بر تارک ستمگران زمان فرود آمده است. سیف فرغانی از کسانی است که در مقابل بیداد ظالمان عصر، نه خاموش ماند و نه سازش کرد، بلکه فریاد کشید. لذا شعر او که ندای وجدان انسانی با احساس و شاعری فرهیخته و مسئول است، امروز به تاریخی می‌ماند راستین که مشت اخبار نادرست را باز می‌کند و چشم‌اندازی روشن از عهد ایلخانان در برابر دیدگان خواننده قرار می‌دهد (رک: ترابی، ۱۳۶۵: ۶۱۵). در میان گونه‌های مختلف شعری موجود در دیوان سیف فرانی، قصیده‌ها، انتقادی‌تر و کوبنده‌تر است و نشان از آن دارد که تحمل شاعر از ستم‌ها و نامردمی‌ها به پایان رسیده و خشم او را برانگیخته است و گوش شنوایی نیست که اشارت‌های تلخ و نیشدار او را بشنود و از آن عبرت گیرد. در ادامه به برخی از جنبه‌های سیاسی و انتقادی اشعار سیف فرغانی اشاره می‌کنیم.

سیف فرغانی با تکیه بر آزادگی و شجاعت خویش و بی‌هیچ هراسی، از پند و اندرز و نصیحت-کردن‌های عادی فراتر می‌رود و روش حاکم در زمامداری جامعه را زیر سؤال می‌برد و به باد انتقاد می‌گیرد. بیان صفات رذیله‌ی حاکمان و سلاطین زمان مانند دنیاپرستی، غارت اموال مردن به نام مالیات و خراج، ستم به مردم و غرق شدن در فساد و بی‌اخلاقی‌ها در اشعارش به‌وفور به چشم می‌خورد. یکی از دلایلی که سیف تنها راه آگاه‌کردن حاکمان جائر را انتقاد و اعتراض‌های تند و بی‌پرده می‌داند، این است که او از اصلاح آنان با کمک پند و نصیحت ناامید است و درجه‌ی ستمگری و غرق‌شدن آنان را

در فساد و تباهی‌ها تا جایی می‌داند که دیگر کاری از نصیحت برنمی‌آید. از این رو، در اندیشهٔ سیف، تنها راه مبارزه با وضعیت موجود، انتقاد و اعتراض است و می‌سراید:

به موعظت نتوانم تو را به راه آورد سفال را نتواند که زر کند اکسیر
به میل من نشود دیدهٔ دلت روشن که نور باز نیابد به سرمه چشم ضریر
(فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۲۲-۱۲۳)

و در جایی دیگر در بی‌نتیجه بودن نصیحت و موعظه می‌گوید:

دل مشغولت از غفلت قبول موعظت نکند تو این دانه کجا خواهی که دارد غرار
(همان: ۱۲)

سیف دغدغهٔ عدالت دارد. عدل در نگاه شاعر مبارز، چنان مکانتی دارد که قصیده‌های با ردیف واژهٔ «عدل» می‌سراید و در آن علیه ظلم ستمگران زمان برمی‌آشوبد:

ای که اندر ملک گفتی می‌نهم قانون عدل ظلم کردی ای اشارات همه بیرون عدل
(همان: ۲۰۱)

وی با سلاطین ستمگر هشدار می‌دهد که نزدیک است که به دلیل بی‌عدالتی شما، بنای دین نیز ویران شود. این اندیشه نشان می‌دهد که شاعر بی‌عدالتی را تهدیدی جدی برای دین می‌داند:

ز آن همی ترسم که ناگه سقف بر فرش افند خانه دین را که بس باریک شد استون عدل
گرچه عدل و دین نمی‌دانی ولی می‌دان که هست راستی معنی دین و نیکویی مضمون عدل
(همان‌جا)

شاعر در ادامهٔ این قصیده، در ذهن خود مدینهٔ فاضله و دنیای آرمانی را در ذهن خود ترسیم و تصور می‌کند که در آن حاکم عادل و شایسته با کمک عدالت‌ورزی خود ریشه و بنای ظلم همهٔ ظالمان جامعه را خشکانده و جور و جفا در حق مردم را برای همیشه محو کرده است:

حاکمی عادل همی باید که دندان برگد مار ظلم این عقارب را بیک افسون عدل
(همان‌جا)

سیف، در بیت فوق، نمایندهٔ حاکم بر جامعه را به دلیل ظلم فراگیرش در گزندگی به مار و عقرب تشبیه کرده است. ظلم حاکم بر جامعه باعث برهم خوردن نظم و به وجود آمدن نابسامانی‌های اجتماعی شده است که شاعر از آن‌ها شکوه می‌کند.

شاعر، در راه مبارزه با ظلم و ستم، در ذهن خود آرمان یاری از شخصیت‌های دینی و اسطوره‌های همچون مهدی، جمشید و فریدون را می‌پرورد تا با ضحاکان زمان، پنجه در پنجه افکنند و بی‌عدالتی را برای همیشه به بند کشند:

آمدی جمشید و مهدی تا شدی سرکوفته مار ضحاکان ظلم از گرز افریدون عدل
در الست آن کاو چنین خوابی اندرین دنیا نشد بنده و مَرید
(همان‌جا)

اما شاعر، گویی به ناگاه از دنیای آرمانی و خیالی خود بیرون می‌آید و قدم در عرصه حقیقت می‌نهد. حقیقتی که در آن جغد شوم و گجسته ظلم آشکار و طایر فرخ‌پی عدل در پرده پنهان شده است:

سیف فرغانی چو پیدا گشت بوم شوم ظلم راست چون عنقا پنهان شد طایر میمون عدل
(همان‌جا)

سیف فرغانی در قصیده‌های دیگر که با ردیف «خاک» سروده است، وضعیت جامعه را به سبب ظلم و جور حاکمان تیره و تار و خفقان‌آور می‌داند:

در دور ما از آتش بیداد ظالمان چون دود و سیل تیره شد آب و هوای خاک
(همان: ۱۳۶)

از دیدگاه سیف، یکی از ویژگی‌های بارز ظلم، ناپایداری آن است که همین موضوع، هم روزنه امید در دل شاعر و همه ستم‌دیدگان جامعه می‌گشاید و هم هشدار جدی به سردمداران است که قدرت خود را بی‌زوال و بردوام می‌دانند. وی بنا بر همین تفکر، قصیده‌های پرمایه و غراً با ردیف «شما نیز بگذرد» سروده است تا با کمک مفهوم این ردیف پرمعنی، به حاکمان زمان گوشزد کند که سرانجام دوران جولان و ظلم شما نیز بگذرد و از اریکه قدرت به زیر کشیده خواهید شد.

هم مرگ بر جهان شما نیز بگذرد هم رونق زمان شما نیز بگذرد
باد خزان نکبت ایام ناگهان بر باغ و بوستان شما نیز بگذرد
آب اجل که هست گلوگیر خاص و عام بر حلق و بر دهان شما نیز بگذرد
ای تیغتان چو نیزه برای ستم دراز این تیزی سنان شما نیز بگذرد
چون داد عادلان به جهان در بقا نکرد بیداد ظالمان شما نیز بگذرد
بادی که در زمانه بسی شمع‌ها بکشت هم بر چراغدان شما نیز بگذرد
زین کاروانسرای بسی کاروان گذشت ناچار کاروان شما نیز بگذرد

ای تورمه سپرده به چوپان گرگ طبع این گرگی شبان شما نیز بگذرد
پیل فنا که شاه بقا مات حکم اوست هم بر پیادگان شما نیز بگذرد

(همان: ۲۱۷)

از دیدگاه شاعر، ظلم در تمام شئون جامعه ریشه دوانیده است و ارباب قدرت و سیاست لحظه‌ای از جور و ستم به رعیت دریغ نمی‌کنند. وی از پادشاه به دلیل وضعیتی که کارگزارانش به وجود آورده‌اند، شکایت دارد و در سروده خویش از بیدادگری گزیده‌های مغول این چنین داد سخن می‌دهد:

خانه‌ها لانه روباه شد از ویرانی شهرها خانه شطرنج شد از بی‌شاهی
حاکمان در دم از او قُبُجُر و تمغا خواهند عنکبوت ار بنهد کارگه جولاهی

(همان: ۱۷۳)

در دوره مغول حاکمان محلی و گماشتگان حکومت مرکزی به دلیل عدم نظارت و غفلت دربار انواع و اقسام ظلم، ستم و تعدی را به توده مردم مظلوم روا می‌داشتند و این مسئله در آن روزگار به یکی از معضلات اساسی جامعه و مردم بدل شده بود. این موضوع نیز از دید تیزبین سیف فرغانی دور نمانده است و در بخش‌هایی از دیوان خود از این موضوع شکوه سر داده است. در قصیده‌های به پادشاه برای ظلم و ستم کارگزارانش هشدار می‌دهد:

هیچ کس را نماند آسایش تا چنین ناکسان کسان توأند
رومیان همچو گوسفند از گرگ همه در زحمت از سگان توأند
یا چو سگ پای آدمی گیرند همچو سگ سر بر آستان توأند
مردم از سیم و زر چو صفر تهی از رقوم قلم‌زنان توأند

(همان: ۱۸۵)

۳. نتیجه‌گیری

بررسی دلایل تحول محتوا و مضامین قصیده در سه دوره غزنوی، سلجوقی و مغولان روند معنادار و درک‌پذیری را نشان می‌دهد که هم‌سو با تغییر و تحولات اجتماعی و تغییر حکومت‌ها و نگرش‌هاست. محتوای مسلط قصیده‌های دوره غزنوی مدح است و به دلیل اینکه محمود غزنوی از شعر به عنوان ابزاری برای تبلیغ قدرت و اقتدار سیاسی و نظامی خود استفاده می‌کند، بسامد اشعار مدحی در این دوره فزونی می‌گیرد. مدایح این دوره پر است از ذکر دروغین و مبالغه‌آمیز خصال پسندیده پادشاه و سلاطین که بیشتر با گزاف‌گویی‌ها و اغراق‌های متملقانه شاعران و به نیت به دست آوردن صله‌های

گرانها سروده شده‌اند. یکی دیگر از کارکردهای قصیده‌های مدحی در دوره غزنوی، تحریف چهره واقعی پادشاه و حاکمان زمان و پنهان کردن ستم‌ها، نااهلی‌ها و نامردمی‌های آنان در پشت نقاب مدح است.

در دوره سلجوقی که قومی بیابان گرد بودند و خوی بدوی در وجود آنان ریشه عمیق داشت و در اداره امور مملکت شایستگی و کاردانی لازم را نداشتند، هرج و مرج، ظلم و ستم، غارت اموال، وحشی‌گری و راهزنی اوضاع مملکت را به آشفتگی و نابسامانی کشاند و موجب شد تا عموم مردم از وضع موجود ناخرسند باشند. در این حال، قصاید این دوره، ابزار مناسبی برای بیان پند و اندرز و انتقاد از وضع موجود بود. به همین دلیل، در قصاید دوره سلجوقی موضوع انتقاد و شکایت از روزگار رواج تمام یافت که نمایندگان آن ناصر خسرو و در مرتب‌های بالاتر سنایی غزنوی هستند که با انتقادهای خود بر ناملایمات زمانه به شدت تاختند.

در دوران آشفته حمله مغول و با شدت گرفتن بی‌نظمی و نابسامانی، فساد و تباهی اخلاقی حکمرانان، مفساد اجتماعی و جابه‌جاشدن ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی و گسترش رذایل اخلاقی در جنبه‌های گوناگون جامعه، شعر انتقادی و ادبیات اعتراض بیش از هر دوره‌های رواج یافت. در این دوران پر آشوب، اشعار انتقادی به شیوه‌ای رساتر از ادب اعتراض در قرن ششم، به منصف ظهور رسید و شاعرانی مانند سیف فرغانی به بیان انتقادهای تند و صریح در اشعار خود پرداختند.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد (۱۳۸۲). *تاریخ کامل*، ترجمه حمیدرضا آذر، تهران: اساطیر.
- اته، هرمان (۱۳۳۷). *تاریخ ادبیات فارسی*، ترجمه رضازاده شفق، چاپ اول، تهران: بنگاه ترجمه و نشر.
- افتخار، زاهده (۱۳۷۸). *عنصری و مقام او در ادبیات فارسی*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- اویسی، بهزاد؛ بتول رستمی و سیاوش یاری (۱۳۹۲). «تحلیل نظام حکومتی محمود و مسعود غزنوی در آثار ادبی تاریخی بر اساس نظریه لیکرت»، *پژوهش‌های تاریخی*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره چهارم (پیاپی ۲۰)، زمستان ۱۳۹۲، ۱۲۴-۱۰۵.
- بارتولد، واسیلی (۱۳۵۸). *خلیفه و سلطان و مختصری درباره برمکیان*، ترجمه سیروس ایزدی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.

برتلز، آی (۱۳۴۶). *ناصر خسرو و اسماعیلیان*، ترجمه یحیی آرین پور، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد (۱۳۶۳). *آثار الباقیه عن القرون الخالیه*، ترجمه اکبر داناسرشت، چاپ ششم،

تهران: امیر کبیر.

بیهقی، ابوالفضل (۱۳۵۶). *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی اکبر فیاض، چاپ دوم، مشهد: دانشگاه فردوسی.
ثعالبی، ابومنصور عبدالملک ابن محمد (۱۳۹۳ق). *یتیم‌الدهر فی محاسن اهل العصر*، به تحقیق محمد محی‌الدین عبدالحمید، بیروت: دارالفکر.

جعفریان، رسول (۱۳۷۸). *از طلوع طاهریان تا غروب خوارزمشاهیان*، تهران: دانش و اندیشه معاصر.
دقیقی طوسی (۱۳۶۸). *دیوان*، به اهتمام محمدجواد شریعت، تهران: اساطیر.
دقیقی، محمدابن احمد (۱۳۵۴). *دقیقی‌نامه*، حاوی اشعار محمدابن احمد دقیقی بلخی حماسه‌سرای و شاعر ملی افغانستان در عهد سامانیان، به کوشش سیدمخدوم رهین، افغانستان: بیهقی کتاب خپرونه.
رضازاده شفق، صادق (۱۳۵۲). *تاریخ ادبیات ایران*، شیراز: دانشگاه پهلوی.
رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۷۶)، *دیوان رودکی سمرقندی*، بر اساس نسخه سعید نفیسی و ی. براگینسکی، چاپ دوم، تهران: نگاه.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۴۷). *با کاروان حله*، چاپ دوم، تهران: جاویدان.
زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۷). *تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل‌بویه*، تهران: امیر کبیر.
زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۵). *از گذشته ادبی ایران*، تهران: سخن.
زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴). *روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی*، چاپ هفتم، تهران: سخن.

سامانیان و احیای تمدن فارسی تاجیکی (۱۳۷۷). زیر نظر آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان، دوشنبه: ۱۳۷۷.
سام‌خانیانی، محمدجواد و احمد نوری وحیدی (۱۳۹۸). «بازتاب شیوه استیلایی زماندارن غزنوی و سلجوقی در اشعار درباری آن دوره»، *مجله شعرپژوهی*، سال یازدهم، شماره چهارم، ۱۳۸-۱۱۳.
سنایی غزنوی، ابوالمجدود ابن آدم (۱۳۸۰). *دیوان*، به سعی و اهتمام مدرس رضوی، چاپ پنجم، تهران: سنایی.
شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۴). *مفلس کیمیا فروش*، تهران: سخن.
شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۳). *تازیانه‌های سلوک*، چاپ چهارم، تهران: آگاه.
شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). *سبک‌شناسی شعر*، ویراست دوم، تهران: میترا.
شیری، قهرمان (۱۳۸۹). «زمینه‌های شکایت از روزگار در ادبیات عهد سلجوقی»، *مجله تاریخ ادبیات*، شماره ۶۳/۳، ۲۴۲-۲۰۹.

صدری‌نیا، باقر (۱۳۷۸). «راز و رمز شکوفایی دانش و اندیشه در عصر سامانی»، *نامه آل سامان*، به کوشش: علی‌اصغر شعردوست و قهرمان سلیمانی، تهران: مجمع علمی تمدن، تاریخ و فرهنگ سامانیان.
صفا، ذبیح‌الله (۱۳۵۶). *خلاصه تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران تا پایان عهد صفوی*، تهران: امیر کبیر.

- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۷). *تاریخ ادبیات ایران*، چاپ شانزدهم، تهران: ققنوس.
- عنصری، ابوالقاسم حسن‌ابن احمد (۱۳۴۲). *دیوان اشعار*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: سنایی.
- عوفی، سدیدالدین محمد (۱۳۶۱). *لباب‌الالباب*، به سعی و اهتمام ادوارد براون، ترجمه مقدمه از محمد عباسی، تهران: فخر رازی.
- فاستر، مایکل (۱۳۶۲). *خداوندان اندیشه سیاسی*، ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی، تهران: امیرکبیر.
- فرخی سیستانی، علی‌ابن جولوغ (۱۳۸۵). *دیوان اشعار*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
- فروزان‌فر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۷). *سخن و سخنوران*، چاپ اول، تهران: زوار.
- فروزانی، سیدابوالقاسم (۱۳۸۶). *غزنویان از پیدایش تا فروپاشی*، چاپ دوم، تهران: سمت.
- قبادیانی، ناصر خسرو (۱۳۷۳). *دیوان ناصر خسرو*، تصحیح مهدی محقق و مجتبی مینوی، چاپ اول، تهران: نگاه.
- کسایی مروزی (۱۳۷۰). *اشعار حکیم کسایی مروزی*، به اهتمام مهدی درخشان، تهران: دانشگاه تهران.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی ابن ضحاک (۱۳۴۷). *زین‌الخبار*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: بنیاد فرهنگ.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی ابن ضحاک (۱۳۶۳). *تاریخ گردیزی*، تصحیح و تحشیه عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- لمبتون، آن کاترین سواين فورد (۱۳۴۵). *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مشتاق‌مهر، رحمان؛ احمد گلی و فاطمه معنوی (۱۳۹۷). *نگاهی به علل تحول مضامین تعلیمی از دوره سلجوقی تا تیموری*، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، سال ۱۰، شماره ۳۹، ۲۸-۱.
- مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد (۱۳۸۵). *احسن‌التقاسیم فی معرفتی الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: کومش.
- میرباقری‌فرد، علی اصغر و دیگران (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات ایران*، چاپ اول، تهران: سمت.
- نرشخی، محمدبن جعفر (۱۳۸۲). *تاریخ بخارا*، تصحیح و تحشیه مدرس رضوی، چاپ سوم، تهران: قومس.
- نودهی، اکبر (۱۳۹۰). «پژوهشی در طبقات اجتماعی و آسیب‌شناسی عصر غزنوی و سلجوقی از خلال آثار ناصر خسرو و سنایی»، پژوهشنامه ادب حماسی، تابستان و پاییز ۱۳۹۰، شماره ۱۱، ۲۷۵-۳۰۴.
- وزین‌پور، نادر (۱۳۵۳). *تاریخ ادبیات و تحول اندیشه در ادبیات فارسی*، تهران: دانشگاه تربیت معلم.
- هروی، جواد (۱۳۷۱). *ایران در زمان سامانیان*، با مقدمه محمداسماعیل رضوانی، چاپ اول، مشهد: نوند.
- هروی، جواد (۱۳۸۰). *تاریخ سامانیان (عصر طلایی ایران بعد از اسلام)*، تهران: امیرکبیر.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۸۸). *چشمه روشن: دیداری با شاعران*، چاپ دوازدهم، تهران: علمی.

- Ibn Athir, 'Izz al-Din 'Ali ibn Muhammad. *Al-Kamil fi al-Tarikh* [The Complete History]. Translated by Hamidreza Azir. Tehran: Asatir, 2003 [1382 SH].
- Ethe, Hermann. *History of Persian Literature*. Translated by Rezazadeh Shafagh. 1st ed. Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr, 1958 [1337] SH.
- Eftekhar, Z. *Unsurī and His Status in Persian Literature*. Islamabad: Iranian and Pakistani Persian Research Center, 1999 [1378] SH.
- Oveysi, B., Rostami, B., Yari, S. "An Analysis of the Governmental System of Mahmud and Masud of Ghazni in Literary-Historical Works Based on Likert's Theory." *Historical Researches*, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, no. 4 (issue 20), Winter 2013 [1392 SH], 105–124.
- Barthold, V. *The Caliph and the Sultan and a Brief on the Barmakids*. Translated by Siros Izadi. 1st ed. Tehran: Amir Kabir, 1979 [1358] SH.
- Bertels, A. J. Nasir Khusraw and the Ismailis. Translated by Yahya Aryanpour. Tehran: Iranian Culture Foundation, 1967 [1346] SH.
- Biruni, Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad. *The Remaining Signs of Past Centuries*. Translated by Akbar Danaseresht. 6th ed. Tehran: Amir Kabir, 1984 [1363 SH].
- Bayhaqi, Abu'l-Fazl. *Tarikh-e Bayhaqi* [Bayhaqi's History]. Edited by Ali Akbar Fayyaz. 2nd ed. Mashhad: Ferdowsi University, 1977 [1356] SH.
- Tha'alibi, Abu Mansur Abd al-Malik ibn Muhammad. *Yatimat al-Dahr fi Mahasin Ahl al-Asr*. Edited by Muhammad Muhyi al-Din Abd al-Hamid. Beirut: Dar al-Fikr, 1973 [1393] AH.
- Jafarian, R. *From the Rise of the Tahirids to the Fall of the Khwarazmshahs*. Tehran: Danesh va Andisheh-ye Mo'aser, 1999 [1378] SH.
- Daqiqi-e Tousi. *Divan*. Edited by Mohammad-Javad Shariat. Tehran: Asatir, 1989 [1368] SH.
- Daqiqi, Mohammad ibn Ahmad. *Daqiqi-Nameh: Poems of the National Epic Poet of Samanid Era*. Compiled by Sayyed Makhdoom Rahin. Afghanistan: Beyhaqi Publishing, 1975 [1354 SH].
- Shafagh, Sadeq Rezazadeh. *History of Iranian Literature*. Shiraz: Pahlavi University, 1973 [1352] SH.
- Rudaki, Ja'far ibn Muhammad. *Divan of Rudaki Samarqandi. Based on the editions of Saeed Nafisi and Y. Braginsky*. 2nd ed. Tehran: Negah, 1997 [1376 SH].
- Zarrinkoub, Abdolhossein. *With the Caravan of Helleh*. 2nd ed. Tehran: Javidan, 1968 [1347] SH.
- Zarrinkoub, Abdolhossein. *History of the People of Iran from the End of the Sassanids to the End of the Buyids*. Tehran: Amir Kabir, 1988 [1367] SH.
- Zarrinkoub, Abdolhossein. *From the Literary Past of Iran*. Tehran: Sokhan, 1996 [1375 SH].
- Zarrinkoub, Abdolhossein. *Roozegaran: A History of Iran from the Beginning to the Fall of the Pahlavi Dynasty*. 7th ed. Tehran: Sokhan, 2005 [1384] SH.
- The Samanids and the Revival of Tajik-Persian Civilization. Supervised by the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Dushanbe: 1998 [1377] SH.
- Sām Khāniyāni, M.J, Nouri Vahidi, A. "Reflections of the Dominant Styles of Ghaznavid and Seljuk Rulers in Court Poetry." *Journal of Poetic Studies*, vol. 11, no. 4 (2019 [1398 SH]), 113–138.

- Sanā'ī Ghaznavi, Abul-Majdud ibn Adam. *Divan*. Edited by Modarres Rezavi. 5th ed. Tehran: Sanā'ī, 2001 [1380] SH.
- Shafī'i Kadkani, Mo. *The Penniless Alchemist*. Tehran: Sokhan, 2015 [1394] SH.
- Shafī'i Kadkani, M. *Scourges of the Spiritual Path*. 4th ed. Tehran: Agah, 2004 [1383] SH.
- Shamisa, Siros. *Poetic Stylistics*. 2nd ed. Tehran: Mitra, 2004 [1383] SH.
- Shiri, Ghahraman. "Contexts of Complaints about the Times in Seljuk-era Literature." *Journal of Literary History*, no. 63/3 (2010 [1389 SH]), 209–242.
- Sadri-Nia, B. "The Secret of Scientific and Intellectual Flourishing in the Samanid Era." In: Nameh-ye Āl-e Sāmān, ed. Ali-Asghar Shardoost and Ghahraman Soleimani. Tehran: Academy for Samanid Civilization, History and Culture Studies, 1999 [1378] SH.
- Safa, Z. *A Concise History of Iran's Political, Social and Cultural Development up to the Safavid Era*. Tehran: Amir Kabir, 1977 [1356] SH.
- Safa, Z. *History of Persian Literature*. 16th ed. Tehran: Ghoghnoos, 1998 [1377] SH.
- Unsuri, Abulqasem Hasan ibn Ahmad. *Divan of Poetry*. Edited by Mohammad Dabir Siyaqi. Tehran: Sanā'ī, 1963 [1342] SH.
- ʿAwfi, Sadid al-Din Mohammad. *Lubab al-Albab*. Edited by Edward Browne, with translated introduction by Mohammad Abbasi. Tehran: Fakhr Razi, 1982 [1361] SH.
- Foster, M. *Masters of Political Thought*. Translated by Javad Sheikh al-Eslami. Tehran: Amir Kabir, 1983 [1362] SH.
- Farrokhi Sistani, Ali ibn Jolugh. *Divan of Poetry*. Edited by Mohammad Dabir Siyaqi. Tehran: Zowar, 2006 [1385] SH.
- Foruzanfar, Badi'al-Zaman. *Speech and Speakers*. 1st ed. Tehran: Zowar, 2008 [1387] SH.
- Forouzani, Seyyed Abolghasem. *The Ghaznavids: From Rise to Fall*. 2nd ed. Tehran: SAMT, 2007 [1386] SH.
- Nasir Khusraw Qubadiani. *Divan of Nasir Khusraw*. Edited by Mahdi Mohaghegh and Mojtaba Minavi. 1st ed. Tehran: Negah, 1994 [1373] SH.
- Kasa'i Marvazi. *Poems of Hakim Kasa'i Marvazi*. Edited by Mehdi Derakhshan. Tehran: University of Tehran, 1991 [1370] SH.
- Gardizi, Abu Sa'id Abdulhayy ibn Dhahhak. *Zayn al-Akhbar*. Edited by Abdulhayy Habibi. Tehran: Iranian Culture Foundation, 1968 [1347] SH.
- Gardizi, Abu Sa'id Abdulhayy ibn Dhahhak. *Tarikh-e Gardizi*. Edited and annotated by Abdulhayy Habibi. Tehran: Donyaye Ketab, 1984 [1363] SH.
- Lambton, A. K. S. *Landlord and Peasant in Iran*. Translated by Manouchehr Amiri. 2nd ed. Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab, 1966 [1345] SH.
- Moshtaq-Mehr, R., Goli, A. and Ma'navi, F. "A Look at the Reasons for Changes in Didactic Themes from the Seljuk to the Timurid Period." *Journal of Didactic Literature Studies*, vol. 10, no. 39 (2018 [1397 SH]), 1–28.
- Moqaddasi, Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad. *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*. Translated by Ali Naqi Monzavi. Tehran: Komesh, 2006 [1385] SH.
- Mirbagheri-Fard, A.A. et al. *History of Persian Literature*. 1st ed. Tehran: SAMT, 2002 [1381] SH.
- Narshakhi, M. *History of Bukhara*. Edited and annotated by Modarres Rezavi. 3rd ed. Tehran: Qomms, 2003 [1382] SH.

- Nodehi, A. "A Study of Social Classes and Their Pathologies in the Ghaznavid and Seljuk Periods Based on the Works of Nasir Khusraw and Sana'i." *Journal of Epic Literature Studies*, no. 11, Summer–Autumn 2011 [1390 SH], 275–304.
- Vazinpour, N. *History of Literature and the Evolution of Thought in Persian Literature*. Tehran: Tarbiat Moallem University, 1974 [1353] SH.
- Haravi, J. *Iran During the Samanid Period*. With an Introduction by Mohammad Esma'il Rezvani. 1st ed. Mashhad: Novand, 1992 [1371] SH.
- Haravi, J. *The History of the Samanids* (The Golden Age of Post-Islamic Iran). Tehran: Amir Kabir, 2001 [1380] SH.
- Yousefi, Gh.H. *The Clear Spring: A Meeting with Poets*. 12th ed. Tehran: Elmi, 2009 [1388] SH.

